

Міністерство освіти і науки України
Слов'янський державний педагогічний університет

Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Овчаренко В.М., Рябініна І.М.

Лексикологія. Фразеологія.
Лексикографія.

Навчальний посібник для
студентів філологічних
факультетів

Затверджено на засіданні
вченої ради С Д П У
1 березня 2006 г., прото-
кол № 7

Слов'янськ: С Д П У, 2007

ББК 81.411.1-3

Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Овчаренко В.М., Рябініна І.М.

Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. – Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2006. – 28 с.

ISBN 978-966-8596-91-9

У навчальному посібнику розглядаються загальні питання лексикології, фразеології та лексикографії, що вивчаються в курсах «Загальне мовознавство» та «Вступ до мовознавства» на філологічних факультетах. Книга може бути використана не тільки студентами, а й учителями-мовниками, а також усіма, хто цікавиться проблемами лексикології, фразеології й лексикографії.

За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.А. Глущенка.

Відповідальний за випуск: кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури СДПУ І.М. Казаков.

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор В.М.Калінкін (Донецький державний медичний університет ім. М.Горького); кандидат філологічних наук, доцент Л.В.Сегін (Слов'янський державний педагогічний університет).

§ 1. Лексикологія як розділ мовознавства

Лексикологія (гр. *lexikos* “словниковий” + *logos* “слово, вчення”) – розділ лінгвістики, що вивчає словниковий склад мови, тобто лексику.

Аспектами вивчення слова в лексикології є:

- семантична структура слова;
- семантична структура всієї лексики; зовнішні смислові зв'язки слова з іншими словами;
- склад лексики з точки зору її походження;
- склад лексики з точки зору сфери її вживання;
- склад лексики з точки зору її активного й пасивного запасу;
- склад лексики з точки зору стилістичного розподілу.

У широкому трактуванні в лексикологію включають і фразеологію – вчення про стійкі (фразеологічні) сполучення слів.

Для більш повного й глибокого опису лексики та фразеології використовуються відомості з інших розділів лінгвістики: семасіології (гр. *sēmaia* “позначення” + *logos* “слово, вчення”) – науки про значення словникових одиниць; етимології (гр. *etymon* “істина” + *logos* “слово, вчення”) – науки про походження слів і фразеологізмів; ономасіології (гр. *onoma* “ім'я” + *logos* “слово, вчення”) – науки про номінацію, тобто називання; лексикографії (гр. *lexikon* “словник” + *graphō* “пишу”, “описую”) – прикладної дисципліни, що займається питаннями складання й вивчення словників, та ін.

Основними завданнями лексикології та фразеології є:

- семасіологічна характеристика слів і зворотів (тобто виявлення внутрішньої організації типів значень і аналіз різного роду системних зв'язків);
- визначення лексичних і фразеологічних одиниць, а також їх розрізювальних ознак;
- опис фразеологічних одиниць у зіставленні зі словом та вільним словосполученням;
- аналіз закономірностей відношень слів і зворотів з іншими словами і т. ін.

***

1. Що таке лексикологія?
2. Назвіть аспекти вивчення слова в лексикології.
3. Визначте основні завдання лексикології та фразеології.

§ 2. Слово як основна одиниця мови

Основний елемент лексичної системи мови – слово – центральна відтворювана одиниця мови. Визначення слова, його відмежування, з одного

боку, від морфеми, а з іншого – від словосполучення й речення – важлива лінгвістична проблема.

Мовна одиниця перш за все визначається за її функцією. Основна функція слова – номінативна, що виявляється у здатності слова називати явища дійсності. Номінативну функцію виконують самостійні слова. З граматичного погляду це іменники, прикметники, числівники, дієслова, прислівники, слова категорії стану та займенники. У займенників, що посідають серед інших самостійних слів особливе місце, номінативна функція має особливий характер: вони є власне не позначеннями, а лише їх вказівними заміниками. Але не всі слова виконують номінативну функцію. Службові слова позбавлені номінативних значень, оскільки виконують граматичні функції. Номінативних значень не мають і вигуки, які нерозчленовано виражають емоційні реакції на оточуючу дійсність.

Отже, в лексичному складі мови виділяється ядро – слова, що виконують номінативну функцію, та периферія – слова, що виконують інші функції.

Слово також визначається з фонетичного, структурного, семантичного, морфологічного, синтаксичного й семантичного боків; ці критерії повинні розглядатися в комплексі.

Очевидно, що визначення слова в кожній мові конкретизується відповідно до особливостей цієї мови, але як загальне можна прийняти визначення Д.М.Шмельова: “Слово – це одиниця найменування, що характеризується цільнооформленістю (фонетичною й граматичною) та ідіоматичністю¹” (Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М., 1973. – С. 55) або визначення Д.Е.Розенталя та М.О.Теленкової: “Слово. Основна найкоротша одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмет, процес, явище дійсності, їх властивості або відношення між ними. У слові поєднуються ознаки фонетична (звуковий комплекс), лексико-семантична (значення) та граматична (морфологічна структура та складовий елемент або потенційний мінімум речення)”. (Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – С. 305).

У лінгвістиці вживаються також терміни **лексема** та **лекса**. **Лексема** – це слово, що розглядається в сукупності всіх його граматичних форм і значень; дане поняття використовується для позначення мовної одиниці, оскільки вона є лексичним інваріантом (сукупністю всіх форм і значень). Однак у мовленні лексема реалізується в конкретній граматичній формі й конкретному значенні. Цю мовленнєву реалізацію й називають **лексою**.

***

1. Що таке слово?
2. Охарактеризуйте критерії визначення слова як мовної одиниці.

---

¹ Ідіоматичність – довільний зв’язок звукокомплексу з певним значенням.

3. Розкрийте значення термінів *лексема* та *лекса*.

§ 3. Лексика як система

Взаємодія різних значень усередині одного слова та його відношення з іншими словами надзвичайно різноманітні. У цілому вони утворюють складну лексичну систему, багаторівневий характер якої може бути розглянутий у такій послідовності:

- 1) у межах одного слова – розкриття його значення (або значень), зв'язок різних значень між собою (полісемія) та розрив цього зв'язку (омонімія, паронімія);
- 2) у межах словникового складу – опис різних типів семантичного зв'язку слів (синонімія, антонімія, за спільністю походження, сфери вживання, функціонально-стильової віднесеності, експресивно-стилістичної ролі і т. ін.), тобто виявлення їх парадигматичних, синтагматичних і дериваційних² відношень;
- 3) у межах загальномовної системи – установлення залежності семантичної структури слова від формально-граматичних ознак, фонетичних змін та інших власне лінгвістичних чинників, т. зв. паралінгвістичних (гр. *para* “біля, навколо, при”), що супроводжують мовленнєве спілкування (наприклад, міміки, жестів, інтонації і т. ін.) та екстралінгвістичних (тобто надмовних або позамовних).

Кожен з мовних рівнів – це мікросистема, в якій функціонують певні одиниці; кожному рівню притаманна своя структура, особливі зв'язки між окремими елементами. Як такий елемент слово має індивідуальне лексичне значення, яке співвідноситься з поняттям³, що відбиває елементи дійсності, які вже пізнані або пізнаються.

На відміну від кількості елементів інших мовних рівнів кількість елементів лексичної системи практично не можна підрахувати (пор. відносно визначену й вираховану кількість фонем, граматичних форм і т.ін.).

Лексика (слово) у своїх значеннях більше, ніж одиниці інших рівнів, звертається до позалінгвістичної дійсності. На відміну від граматичного лексичне значення характеризується більшою конкретністю.

Лексичний склад є динамічним, змінним. Перш за все, дуже рухомими є межі між окремими шарами лексики (лексика активна й пасивна, перехід слів з розмовного до книжних стилів та ін.).

Постійно змінюється кількість лексичних одиниць: окремі слова виходять з ужитку, лексичний склад постійно поповнюється за рахунок утворення нових слів і запозичень з інших мов, що робить практично неможливим визначення точної кількості лексем.

---

² Деривація (лат. *derivatio* “відведення”) – утворення нових слів за допомогою афіксів або безафіксним способом.

³ Поняття – думка, що закріплює у свідомості людини суттєві ознаки окремих явищ, предметів дійсності.

***

1. Розкрийте системний характер лексики.
2. У чому полягає специфіка лексичної системи?

§ 4. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень

При визначенні лексичного значення слід ураховувати:

- слово у своєму значенні співвідноситься з позалінгвістичною дійсністю, відбитою в слові;
- світ, що його пізнає людина, перетворюється у свідомості людини, відображається в поняттях, оскільки вони відтворюють суттєві ознаки предметів, що пізнаються; отже, певною мірою поняття відбивається в лексичному значенні⁴.
- лексичне значення слова не може існувати ізольовано; воно пов'язане з іншими лексичними значеннями і певною мірою залежить від лексичної системи мови.
- існує така розрізнявальна ознака, яка дозволяє вичленити саме це лексичне значення з низки подібних.

За визначенням В.В.Виноградова, **лексичне значення слова** – це “його предметно-речовий зміст, який оформлений за законами граматики даної мови та є елементом загальної семантичної системи словника цієї мови” (Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. - 1953. - № 5. – С.10).

А ось як трактують лексичне значення слова Д.Е.Розенталь і М.О.Теленкова: “Лексичне значення слова. Зміст слова, тобто встановлювана нашим мисленням співвіднесеність між звуковим комплексом і предметом або явищем дійсності, які позначені цим комплексом звуків. Носієм лексичного значення слова є основа слова” (Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – С. 118).

Виділяють такі типи лексичних значень слова:

1. **За способом номінації**, тобто за характером зв'язку значення слова з предметом об'єктивної дійсності:
  - **прямі** – безпосередньо співвіднесені з поняттям або окремими його ознаками, безпосередньо спрямовані на предмет (явище, дію, якість та ін.): *дерев'яний* “зроблений з дерева”;
  - **переносні** – обумовлені виникненням порівнянь, асоціацій, що об'єднують один предмет з іншим: *злий вітер*.

Переносні значення можна розділити на значення зі згаслою образні-

---

⁴ Але не можна отожднювати поняття й лексичне значення, оскільки поняття – категорія філософська, воно може бути науковим і побутовим; не всі слова позначають поняття, слово може бути багатозначним і, відповідно, позначати кілька понять, різні слова можуть називати одне й те саме поняття.

стю, коли ми не відчуваємо переносності значення (*ручка дверей*) і переносно-образні значення, коли переносність значення чітко усвідомлюється (*сонце посміхається*).

2. За ступенем семантичної мотивованості:

- непохідні (немотивовані, первинні): *зелений (колір)*;
- похідні (тобто мотивовані первинним, вихідним значенням, вторинні; можуть бути як прямими, так і переносними): *зелений* “молодий”, *залізний* “зроблений із заліза”;

3. За можливістю лексичної сполучуваності, або залежно від синтагматичних відношень між словами:

- вільні;
- зв’язані.

Якщо сполучуваність виявляється відносно широкою, то такі значення називають вільними. Це, наприклад, значення слів *казка*, *ковдра*, *береза*: *казка нова, цікава, коротка, улюблена, відома* і т. ін.; *ковдра тепла, велика, картата, м’яка, пухнаста* і т. ін.; *береза біла, молода, висока, тонка* і т. ін.

Однак “свобода” лексичної сполучуваності подібних слів є відносною: вона обмежується предметно-логічними відношеннями слів у мові (тобто сумісністю чи несумісністю понять, отже, й слів, що їх називають). Так, слово *нога* не можна поєднати зі словами *весела, глибока, філософська*⁵.

Зв’язаними називаються значення таких слів, лексична сполучуваність яких обмежується не тільки предметно-логічними відношеннями, а й власне мовними. Серед зв’язаних значень виділяють фразеологічно зв’язані, синтаксично обумовлені та конструктивно обмежені.

Фразеологічно зв’язаним є таке значення, що реалізується тільки в умовах певних сполучень даного слова з вузько обмеженим, стійким колом лексичних одиниць – у т. зв. фразеологічних сполученнях. Так, рос. *крошечный* реалізує значення “повний, абсолютний” тільки у поєднанні зі словами *ад* та *тьма*.

Синтаксично обумовленим є таке переносне значення, яке з’являється у слова при виконанні нетипової для нього функції в реченні. Наприклад, слово *орел* реалізує значення “смілива, горда, волелюбна людина” при виконанні в реченні функції присудка: *Цей юнак - справжній орел*.

Конструктивно обмеженими є значення, що реалізуються тільки в умовах певної синтаксичної конструкції. Наприклад, конструктивно обумовленим є одне зі значень слів *століття, тисячоліття* – “найбільш важ-

---

⁵ Є точка зору, згідно з якою наявність у мові вільно-номінативних значень повністю заперечується. При цьому виділяють три основних типи “контекстуально зв’язаних значень”: лексично зв’язані, синтаксично зв’язані та фразеологічно зв’язані (див., наприклад: Амосова Н.Н. Слово и контекст // Учёные записки ЛГУ. – 1958. – Вып. 42. - № 243).

ливе в низці подібних явищ, подія століття, тисячоліття”. Конструкція, в якій воно реалізується – залежне слово, що стоїть у родовому відмінку однини, в іменниковому словосполученні (*знахідка століття*).

4. За характером виконуваних функцій:

- денотативні⁶ (власне номінативні), у яких, як правило, не відбиваються додаткові ознаки: *будинок, їжа, зустріти, життя* та ін.;
- конотативні⁷ (експресивно-синонімічні) – такі значення, у яких основною є коннотативна (емоційно-оцінна) ознака (такі слова майже завжди можна замінити емоційно нейтральними, тобто власне номінативними: *цвєнькати (розмовляти), рос. кляча (лошадь)*).

***

1. Що таке лексичне значення слова?
2. Які типи лексичних значень слова можна виділити? Охарактеризуйте їх. Наведіть свої приклади.

§ 5. Полісемія

Слова можуть мати як одне, так і кілька лексичних значень. Слова, що мають кілька лексичних значень, називаються однозначними, або моносемічними (від гр. *monos* “один” + *sēma* “знак”). Слова, що мають кілька лексичних значень, називаються багатозначними, або полісемічними (від гр. *poly* “багато” + *sēma* “знак”. При цьому всі значення слова так чи інакше пов’язані між собою та утворюють складну семантичну єдність – семантичну структуру слова.

Багатозначності слово набуває не відразу: нові значення з’являються в процесі функціонування слова в мовленні, потім стають фактами мови, тобто входять у лексичну систему. Іноді при цьому первісне (пряме) значення слова стає або менш уживаним, або взагалі зникає з активного словника, а вторинні (переносні) значення стають основними.

Види переносу лексичних значень

1. Метафоричний (гр. *metaphora* “перенесення”) – перенесення найменувань за схожістю певних ознак (місця розташування, зовнішніх ознак, смаку та ін.); воно відбувається внаслідок схожих образних асоціацій між предметом, що вже має назву, і новим, який треба назвати: *ніс (людини) – ніс (човна), яблуко (плід) – яблуко (очне)*.

Метафоричне значення не тільки виступає засобом оцінки, але й ви-

---

⁶ Денотат (від лат. *denotatum* “позначене”) – предмет або явище оточуючої дійсності, з якими співвідноситься дана мовна одиниця.

⁷ Конотація (від лат. *connoto* “маю додаткове значення”) – додаткові семантичні або стилістичні відтінки, що накладаються на основне значення слова й слугують для вираження емоційно-експресивного забарвлення, надаючи висловленню тон урочистості, невимушеності і т. ін.

конує номінативну функцію, визначаючи й називаючи нове поняття старим, знайомим словом.

Іноді спостерігається метафоричне перенесення найменувань, закріплених за предметами неживої природи, на якості, дії, притаманні живим істотам: *кипить вода – кипить натовп, колючий чагарник – колюча людина*.

Нерідкими є випадки, коли ті чи інші ознаки, дії живих істот стають основою для найменувань неістот: *зла людина – злий вітер, висє звір – висє завірюха* (т. зв. персоніфікація, уособлення).

Як різновид метафори можна розглядати й вторинні найменування, що виникають унаслідок схожості виконуваних ними функцій: наприклад, *перо (гусяче) – перо (металеве)* – інструменти для письма.

2. Метонімічний (гр. *metonymia* “перейменування”) – перенесення найменувань за суміжністю: з матеріала на вироби з нього (наприклад, *срібло* – метал і те, що з нього виготовлено), з емоційного стану на його причину (наприклад, *жах* – відчуття та страшна подія), з посудини, вмістилища, приміщення на його вміст або об’єм умісту (наприклад, *склянка* – посудина, з якої п’ють, і відповідний об’єм рідини або сипучих мас) та ін.

Різновидом метонімії є синекдоха (гр. *synekdochē* “співвіднесення, співрозуміння”) – перенесення значення з одного явища на інше за ознакою кількісного відношення між ними: вживання назви частини замість назви цілого (наприклад, *рука* “впливова особа”), назви цілого замість назви частини (наприклад, *Его зарыли в шар земной, А был он лишь солдат.* – С.Орлов), родової назви замість видової (наприклад, *світло* замість *сонце*), видової назви замість родової (наприклад, *Бережи копійку*, тобто *гроші*), однини замість множини (наприклад, *Студент зараз не той пішов*), множини замість однини (наприклад, *Мы все глядим в Наполеоны.* – А.Пушкін), визначеного числа замість невизначеного (наприклад, *Двадцять разів я тобі про це говорив*).

***

1. Що таке полісемія?
2. Охарактеризуйте різні види переносу лексичних значень. Наведіть свої приклади.
3. Визначте види переносу лексичних значень: *золоте сонце, блискавка* „застібка”, *з’їсти цілу тарілку, Швед, русский колет, рубит, режет* (А.Пушкін).

§ 6. Омоніми

Омоніми (гр. *homos* „однаковий“ + *onyma* „ім’я“) – це слова, однакові за матеріальною оболонкою, але різні за значенням. Розрізняють мовні (лексичні) та мовленнєві омоніми.

Лексичними омонімами називають різні за значенням слова, що збігаються в написанні, вимові й граматичному оформленні, наприклад:

коса „заплетене волосся“ – *коса* „сільськогосподарське знаряддя“ – *коса* „обмілина“.

Розрізняють два типи лексичних омонімів: повні й неповні (часткові). До повних омонімів належать слова однієї частини мови, у яких збігається вся система граматичних форм, наприклад: рос. *ключ* „відмикачка“ – *ключ* „джерело“. До неповних належать слова однієї й тієї ж самої частини мови, у яких співпадає не вся система форм, наприклад: їдиш *der schtern* „зірка“ – *di schtern* „зірки“ / *der schtern* „лоб“ – *di schterns* „лоби“ (форми однини збігаються в усіх відмінках, форми множини розрізняються).

Омоніми, що є непохідними словами, називають простими, наприклад: *двір* „господарча ділянка“ – *двір* „оточення монарха“. Омоніми, що утворилися внаслідок словотвору, називають похідними, наприклад: *бігун* (спортсмен) – *бігун* (полюс) – *бігун* (камінь для розтирання зерна).

Мовленнєві омоніми

Омофони (гр. *homos* „однаковий“ + *phōnē* „голос, звук“) – слова, що однаково вимовляються (їх також називають фонетичними омонімами), наприклад: рос. *плот* [плот] – *плот*, *род* [рот] – *рот*.

Омографи (гр. *homos* „однаковий“ + *graphō* „пишу“) – слова, однакові за написанням, але різні за вимовою (їх також називають графічними омонімами), наприклад: рос. *замок* – *замок*.

Омоформи (гр. *homos* „однаковий“ + лат. *forma* „форма“) – слова однієї або різних частин мови, що збігаються у звучанні й написанні в окремих граматичних формах (їх також називають граматичними омонімами), наприклад: *гола* (іменник „гол“ у родовому відмінку однини) / *гола* (прикметник „голий“ у формі жіночого роду однини).

Омоніми виникають різними шляхами: внаслідок семантичного розщеплення, розпаду полісемії (*колоти* „подрібнювати“ / *колоти* „торкатися чимось гострим, спричиняючи біль“, „убивати чимось гострим“, „уїдливо говорити“), завдяки словотвору (*лезгін-к-а* – від *лезгін* / *лезгін-к-а* – танець), внаслідок збігу звучання, написання й повного або часткового збігу формозміни власномовного й запозиченого слів (*линь* „вид канату“ – з голландської / *линь* „вид риби“), завдяки тому, що два або більше слів, запозичених з різних мов (нерідко й у різні часи) або з однієї мови, за певних фонетичних причин збігалися за формою (*ліра* „музичний інструмент“ / *ліра* „грошова одиниця“), внаслідок фонетичного збігу етимологічно різних власномовних слів (*риць* „біг коня“ / *риць* „хижак із родини котячих“).

***

1. Що таке омоніми?

2. Які види омонімів ви знаєте? Наведіть свої приклади.
3. Назвіть шляхи виникнення омонімів.
4. Визначте типи омонімів: рос. *мир* „спокій, відсутність ворожнечі, війни” – *мир* „суспільство, громада”; їдиш *der schtern* (множ. *di schtern*) „зірка” – *der schtern* (множ. *di schterns*) „доб”.
5. Поясніть значення кожного з наведених українських і російських слів, що мають однакове звучання або написання, навівши приклади вживання їх як в одній, так і в другій мові: *жалобба* – *жалоба*, *криси* – *крысы*, *пил* – *пыл*, *луна* – *луна*, *облік* – *облик*, *пильний* – *пыльный*, *шар* – *шар*, *юпка* – *юбка*.

§ 7. Пароніми

Пароніми (від гр. *para* “біля, повз” + *опута* “ім’я”) – спільнокореневі слова, близькі за звучанням, але різні за значенням або такі, що частково збігаються у своєму значенні: *абонент* – *абонемент*, *стильовий* – *стилістичний* і т. ін.

***

1. Що таке пароніми? Наведіть свої приклади.
2. Користуючись відповідними словниками, поясніть різницю в значенні та вживанні поданих пар слів: *сусідній* – *сусідський*, *значення* – *значущість*, рос. *жилой* – *жилищный*, *банковский* – *банковий*.

§ 8. Синоніми

Лексичні синоніми (від гр. *synonymos* “однойменний”) – близькі або тотожні за значенням слова, які по-різному називають одне й те саме поняття, але відрізняються одне від одного або відтінками значення, або стилістичним забарвленням, або водночас двома цими ознаками.

Виділяють такі типи лексичних синонімів:

- семантичні (ідеографічні, поняттєві) синоніми, позначаючи одне й те саме явище дійсності, виділяють у ньому різні його сторони й тому відрізняються один від одного відтінками свого значення: *боязкий*, *несміливий*, *нерішучий*;
- стилістичні синоніми, позначаючи одне й те саме явище дійсності, відрізняються один від одного стилістичною віднесеністю. Вони також різняться за змістовною виразністю й емоційним забарвленням: *будівельник* / *зодчий* (книжне);
- семантико-стилістичні синоніми об’єднують властивості двох попередніх типів. Вони розрізняються й відтінками значень, і стилістичною віднесеністю, і емоційним забарвленням: *говорити* (нейтральне слово) / *базікати* “говорити багато про щось незначне” (просторічне, знижене).

Серед лексичних синонімів виділяються слова, що повністю збігаються за значенням і вживанням, з можливими розбіжностями у сполучуваності, наприклад: *мовознавство* – *лінгвістика*. Це так звані абсолютні синоніми, або лексичні дублети.

Синоніми можуть об'єднуватися в синонімічні ряди. У кожному з таких рядів виділяється домінанта (лат. *dominans, dominantis* “пануючий”) – слово-носій головного значення, що підпорядковує собі всі додаткові смислові й стилістичні відтінки значення, висловлювані іншими членами ряду (наприклад: *швидкий* – *бистрий, скорий, прудкий, хуткий, шпаркий, моторний, меткий*).

Контекстуальні синоніми – слова, що зближуються за своїм значенням в умовах контексту, наприклад: *пуста, неприязна оселя*.

***

1. Що таке синоніми?
2. Які види синонімів ви знаєте? Наведіть свої приклади.
3. Що таке синонімічні ряди? Яке слово такого ряду називається домінантою?
4. До поданих слів доберіть синоніми, враховуючи явище полісемії; складіть словосполучення: *молодий, сухий, вологий*.
5. Визначте типи синонімів: *кохати – любити, їсти – точити, милий – приємний*.
6. Користуючись відповідними словниками, складіть синонімічні ряди з домінантами *красивий* та рос. *быстрый*; складіть словосполучення з кожним словом цих рядів.
7. У словосполученнях замініть прикметники відповідними синонімами: *чисте небо, чиста вода, чистий одяг, чисте повітря, чистий комірець*.

§ 9. Антоніми

Антоніми (гр. *anti* “проти” + *onoma* “ім'я”) – слова, що мають протилежні значення (наприклад: *гарячий – холодний, перемога – поразка, сюди – туди, під – над*). Основа антонімії – наявність у значенні слова якісної ознаки, яка може зростати або зменшуватися й доходити до протилежної.

Багатозначність слів обумовлює наявність у певних слів не одного, а кількох антонімів, наприклад: *низький будинок - високий будинок / низький вчинок – благородний вчинок, глибоке озеро – мілке озеро / глибокі знання – поверхові знання*.

Антоніми можуть бути різнокореневими й спільнокореневими, наприклад: *старий – молодий / старий – нестарий*.

Антонімічні значення можуть розвиватися в межах одного слова: наприклад, слово *напевно* має значення „обов'язково“ й „можливо“. Це явище називається **енантіосемія** (гр. *enantios* “протилежний” + *sema* “знак”).

Контекстуальні антоніми – це слова, що набувають протилежного значення у певному контексті, наприклад: *червоні козаки / білі козаки* (політичний контекст)

***

1. Що таке антоніми?
2. Які типи антонімів ви знаєте? Наведіть свої приклади.

3. Визначте типи антонімів: *старий – нестарий, старий – молодий, позичити „дати в борг” – позичити „взяти в борг”*.
4. До поданих слів доберіть антоніми, враховуючи явище полісемії; складіть словосполучення: *глибокий, повний, білий, кришталевий*.
5. Доберіть до виділених слів антоніми: *пасивна людина, злі очі, шкідливий вплив, пізня година, галаслива дитина, вологий вітер, похмурий ранок, давня ворожнеча, великий песиміст, невпинний регрес, сповільнювати кроки, починає темніти, згортати вітрила*.

§ 10. Лексика з точки зору сфери її вживання

У лексиці національної (загальнонародної) мови можна виділити загальнонародні слова, тобто слова необмеженого вживання, й лексику обмеженого вживання, до якої належить діалектна, спеціальна й жаргонно-арготична лексика.

Діалектна лексика (діалектизми) – слова, вживання яких обмежене певною територією, наприклад: *отець* “батько”, *пательня* “сковорода”.

Спеціальна лексика включає до свого складу слова й вислови, що вживають групи людей, об’єднаних за родом занять, діяльності, тобто професійною спільністю. У ній виділяються два основні шари – професійно-термінологічна й власне професійна лексика.

Термін (лат. *terminus* “межа, межовий знак”) – слово або словосполучення, що точно позначає певне поняття, яке застосовується в науці, техніці, мистецтві. Терміни, як правило, однозначні, експресія їм не властива. Є терміни загальноновживані (наприклад: *портрет, свідомість, термометр*) і вузькоспеціальні (наприклад: *фонема, авізо, ангоб*).

До власне професійної лексики належать т. зв. професіоналізми, які відрізняються від термінів тим, що термін – це офіційна, узаконена в певній науці, галузі господарства назва певного поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, розповсюджене (частіше в розмовній мові) серед представників певної професії, спеціальності, але таке, що не є науковим позначенням поняття, наприклад: рос. *яровик, листняк, листопадник* та ін. – назви зайців залежно від часу народження (з мові мисливців).

Професійні жаргонізми – слова, які з іншими значеннями входять до складу загальнонародної лексики, наприклад: *вікно* “вільний урок” (з мови вчителів).

Жаргон (франц. *jargon*) – сукупність особливостей розмовного мовлення людей, що належать до певної соціальної групи (наприклад, студентський жаргон).

Якщо діалекти характеризуються не тільки специфічною лексикою, але й особливостями в галузі словотвору й граматики, то жаргони граматичних відмінностей не мають.

Жаргонізми – слова й звороти, що входять до складу певного жаргону, наприклад: *стипуха* “стипендія”, *хвіст* “академічна заборгованість” (з мови студентів).

Арго (франц. argot “жаргон”) можна розглядати як різновид жаргону; це сукупність особливостей мовлення групи людей, які з певних причин хочуть зробити його незрозумілим для інших (наприклад, арго карних злочинців).

Арготизми – слова й звороти, що входять до складу арго, наприклад: *мокрушник* “убивця”, *лягавий* “міліціонер” (з мови карних злочинців).

***

1. Які слова називають загальноживаними?
2. Що таке лексика обмеженого вживання? На які види вона ділиться?
3. Охарактеризуйте різні види, шари й групи слів обмеженого вживання. Наведіть приклади.

§ 11. Фразеологія

Фразеологія (від гр. *phrasis* “вислів” + *logos* “слово”, “вчення”) – розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови в його сучасному стані й історичному розвитку; сукупність фразеологізмів даної мови; сукупність характерних засобів вираження, що притаманні окремій соціальній групі, окремому автору або літературно-публіцистичному напрямку.

Предметом фразеології як розділу мовознавства є дослідження категоріальних ознак фразеологізмів, на основі яких виділяються основні ознаки фразеологічності й вирішується питання про сутність фразеологізмів як особливих одиниць мови, а також вияв закономірностей функціонування фразеологізмів у мові й процесів їх утворення. Фразеологія вивчає специфіку фразеологізмів як знаків вторинного утворення, особливості їх знакової функції й значення, властивості структурно-семантичної стійкості й відтворюваності, ознаки лексичних компонентів фразеологізмів, їх звуковий склад, морфологічну й синтаксичну будову, характер зовнішніх лексико-синтаксичних зв'язків і форми реалізації в мовленнєвій діяльності, а також експресивно-стилістичні ознаки фразеологізмів, їх системні зв'язки з іншими одиницями фразеологічного складу й із словами. Фразеологія розробляє принципи виділення фразеологічних одиниць, методи їх вивчення, класифікацію й фразеографію – опис у словниках. Фразеологія внутрішньо пов'язана з лексикологією, синтаксисом і частково зі словотвором; на відміну від цих розділів мовознавства, базовим для фразеології є поняття фразеологічної одиниці (фразеологізму) й фразеологічної підсистеми мови.

Фразеологізм, фразеологічна одиниця – спільна назва семантично зв'язаних сполучень слів, які відтворюються в мові в соціально закріпленому за ними стійкому співвідношенні смислового змісту й певного лексико-граматичного складу. Семантичні зрушення в значенні лексичних компонентів, стійкість і відтворюваність – взаємопов'язані універсальні й відмінні ознаки фразеологізму.

Структурно-семантичні властивості фразеологізмів, що розрізняють

їх типи, формуються, як правило, в процесі переосмислення вихідних сполучень слів у цілому або хоча б одного з лексичних компонентів сполучення. У першому випадку утворюються фразеологізми, які мають властивості ідіоматичності. Для них характерним є злитне значення, неподільне на значення їх лексичних компонентів: *дивитися крізь пальці, відлягло від серця, курям на сміх*. У другому – в переосмислюваному слові формується фразеологічно зв'язане значення, яке спроможне реалізуватися тільки в сполученні з певним словом чи з обмеженим колом слів, що спричиняється до утворення стійких словесних комплексів, яким властиве аналітичне (розчленоване) значення: *золота молодь, раб моди, прийти до висновку*.

Серед фразеологізмів із злитним значенням розрізняють **фразеологічні зрощення**, значення яких сприймаються як абсолютно немотивовані в сучасній лексичній системі мови: *розводити антимонії, дати драла, точити лясси*, й **фразеологічні єдності**, в значенні яких можна виділити смисл, мотивований значеннями слів-компонентів у їх звичайному вживанні: *тягти лямку, закинути вудку, мілко плавати*. Усі фразеологізми-ідіоми, які належать до цих двох розрядів, характеризуються специфічними властивостями. Лексичні компоненти фразеологізмів-ідіом відіграють роль матеріальних експонентів знака, яким притаманна спільна знакова функція. Значенням фразеологізмів-ідіом властива цілісна спрямованість на позначувану дійсність. Будучи лексично опосередкованим, значення фразеологізмів-ідіом завжди багатше за смисловими відтінками, ніж лексичне значення, і тому якісно відрізняється від нього. При різнооформленості фразеологізмам-ідіомам властиве єдине граматичне значення, співвідносне з певними частинами мови; вони виступають як один член речення і вступають у зв'язок з іншими словами як неподільне ціле. Слова-компоненти фразеологізмів-ідіом позбавлені окремого лексичного, граматичного й словотвірного значення, тому не входять до синонімічних, антонімічних зв'язків зі словами в їх звичайному вживанні; формозміна лексичного складу й перетворення синтаксичної будови фразеологізмів-ідіом у процесі побудови речення допустимі в межах норми, яка фіксує відтворюваність таких фразеологізмів у певному лексико-граматичному складі й синтаксичній будові.

У структурі більшості фразеологізмів-ідіом виділяються константні (постійні) й змінні елементи. Константні елементи утворюють основу тотожності одиниці, змінні елементи створюють можливість варіювання. Варіантність фразеологізмів-ідіом виражається у видозміні елементів, співвідносних з одиницями різних рівнів: лексико-семантичного: *впасти з місяця / з неба, триматися на волоссині / на нитці* (пор. також стилістичні варіанти: *лізти / перти на рожон, звернути голову / башку*); синтаксичного: *падати до ніг / падати в ноги*; морфологічного: *пальці / пальчики оближеш*, а також у зміні кількості лексичних компонентів, які не порушують тотожності одиниці (*розрубати гордіїв вузол – розрубати вузол*). На

основі відзначених властивостей і відмінних ознак фразеологізм-ідіома визначається як готова одиниця мови, функціонально співвідносна зі словом.

Фразеологізми, які характеризуються аналітичним значенням, становлять особливий тип структурно-семантичних одиниць фразеологічного складу – **фразеологічні сполучення слів**. За характером значення, яке складається зі значень слів-компонентів у даному їх зв'язку, фразеологічні сполучення співвідносні з вільними сполученнями слів, від яких вони відрізняються наявністю в їх складі слів з фразеологічно пов'язаним значенням. Специфічною ознакою слів з фразеологічно зв'язаним значенням є відсутність у них самостійної знакової функції: при семантичній відокремленості таких значень слів вони здатні позначати позамовні об'єкти тільки в сполученні з іншими словами, які виступають як номінативно опорні компоненти цих сполучень слів (пор. *кидати каміння, кидати в ящик, кидати до тюрми* або *чорний костюм, чорний хліб, чорний ринок*). Ця їх властивість виявляється залежно від вибору слів з фразеологічно зв'язаними значеннями від семантично ключових слів у процесі будови лексико-граматичного складу речення. Обмеження у виборі фіксуються нормою, яка закріплює сполучуваність слів у їх фразеологічно зв'язаних значеннях з певними словами: одним словом, рядом слів або декількома рядами, напр.: *син степів (гір), глибока старість (осінь, зима)*, а сполучення в цілому характеризуються обмеженнями в зміні їх лексико-граматичної будови. Слова з фразеологічно зв'язаними значеннями виступають як константні елементи фразеологічних сполучень, вони вступають у синонімічні, антонімічні й предметно-семантичні зв'язки тільки разом із семантично ключовими для них словами. За характером співвідношення з позначуваною дійсністю розрізняють номінативно-цілісні та номінативно-розчленовані значення фразеологічних сполучень слів. У складі перших слова з фразеологічно зв'язаними значеннями виконують функцію, аналогічну функції словотвірних морфем (пор. *син гір – горець, зав'язати знайомство – познайомитись*), у складі других вони повністю зберігають лексичне значення (*гробове мовчання, кодекс моралі*). Для багатьох багатозначних слів є характерною фразеологічна зв'язаність їх окремих значень, навколо яких групуються фразеологічні сполучення слів.

До фразеологічного складу певних мов часто входять як власномовні звороти, так і запозичені, у тому числі й кальки та напівкальки. У структурі фразеологізму часто зберігаються слова, що вийшли з активного вжитку, застарілі форми слів і синтаксичні конструкції (*нічтоже сумняшеся, притча во язицех*). Більшості фразеологізмів властиві експресивно-образні значення й емоційно-оцінювальні ознаки. Фразеологізми вживаються в різних стильових сферах мови, але найбільш властиві вони розмовно-побутовому мовленню. Різниця між семантичними й структурними властивостями фразеологізмів пов'язана з розчленованим або нерозчленованим засобом позначення дійсності, з їх номінативною або ко-

мунікативною функцією, з особливостями їх лексико-граматичного складу й з виконуваною ними синтаксичною роллю. Ці відмінності створюють різноманіття структурно-семантичних типів і видів одиниць фразеологічного складу мови, до якого відносять іноді прислів'я, приказки, крилаті вислови й мовленнєві штампи на основі ознак їх стійкості й відтворюваності.

Поняття фразеологічної одиниці визначається на основі ознак структурно-семантичної стійкості, тобто постійного співвідношення певного значення сполучення слів з певним лексико-граматичним способом вираження, що є результатом переосмислення всього сполучення або окремих його компонентів, і відтворюваності – у нормативно закріпленому діапазоні варіантності й граматичних видозмін.

Поняття системності фразеологічного складу відображає наявність упорядкованих зв'язків і відношень між фразеологізмами та взаємозв'язку одиниць фразеологічного складу з загальномовною системою значущих одиниць. Розробка проблеми системності фразеологічного складу пов'язана з описом фразеологізмів як структурно-семантичних одиниць мови, з вивченням типів їх значень, полісемії, омонімії, варіантності, з виявом граматичних класів фразеологізмів і з розкриттям їх синтаксичних функцій. У завдання системного вивчення фразеологічного складу входить опис міжфразеологічної й лексико-фразеологічної синонімії, антонімії, тематичних груп, функціонально-стилістичної диференціації фразеологізмів, а також вияв закономірностей фразеотворення й фразеологічної деривації – утворення нових значень фразеологізмів.

Фразеологічний склад мови класифікується за різними підставами: структурно-семантичними, граматичними, функціонально-стилістичними. При цьому провідним у фразеології є структурно-семантичний принцип класифікації, який бере початок з класифікації В.В. Виноградова і побудований на критеріях семантичного злиття або аналітичності значення фразеологізмів. Системно-класифікаційний аспект опису фразеологічного складу нерозривно пов'язаний з проблемою обсягу й меж фразеологізму. До широкого обсягу входять усі сполучення, яким властиві ознаки стійкості й відтворюваності. Вузкий склад обмежується фразеологізмами-ідіомами, функціонально співвідносними зі словом як номінативною одиницею мови.

Предметом історичної фразеології є вивчення первинних форм і значень фразеологізмів, визначення їх джерел за всіма доступними пам'ятками, вияв сфер їх уживання й закономірностей утворення, а також встановлення обсягу фразеологічного складу в ту або іншу історичну добу розвитку мови.

Фразеологія як самостійна лінгвістична дисципліна виникла в середині ХХ ст. Передумови теорії фразеології були закладені в працях

І.І. Срезневського, О.О. Потебні, П.Ф. Фортунатова, О.О. Шахматова. Вплив на розвиток фразеології мали також ідеї Ш. Баллі.

***

1. Що таке фразеологія?
2. Охарактеризуйте предмет фразеології як розділу мовознавства.
3. Що таке фразеологізм? Наведіть приклади фразеологічних одиниць.
4. Поясніть значення фразеологізмів, складіть з ними речення: *пекти раки, собаку з їсти*, рос. *уважать себя заставить, прокатить на вороньих*.
5. Подані звороти замініть словами, що мають те саме значення: *вивести на чисту воду, водити за ніс, від горшка два вершка, втратити свідомість, замилювати очі, зарубати на носі, муляти очі, ні за що ні про що, ні світ ні зоря, ні в тин ні в ворота, хоч греблю гати, хоч око вийми, хоч мак сій, скипити гнівом, як оселедців у бочці, ні в сих ні в тих, як риба у воді*.
6. Доведіть, що фразеологічний склад певної мови є системою.
7. Які типи фразеологізмів виділяють з точки зору семантичної злитності компонентів? Охарактеризуйте кожен з цих типів.
8. Визначте типи фразеологізмів за ступенем семантичної злитності компонентів: *бити байдики, вищий навчальний заклад, п'ятами наживати, біла ворона*, рос. *заклятый враг, притча во языцех, цыплят по осени считают*.
9. До поданих зворотів доберіть фразеологічні синоніми: *намилити шию*, рос. *дать дёру, тёртый калач, точить лясы, отправиться к праотцам*.

§ 12. Етимологія

Етимологія (гр. *etymologia*, від *etymon* – „істина” й *logos* – „слово, вчення”) – 1) розділ мовознавства, що вивчає походження слів; 2) сукупність методів дослідження, спрямованих на розкриття походження слова, а також сам результат цього розкриття; 3) походження слова. У мовознавстві ХІХ ст. термін *етимологія* вживався також у значенні «граматика».

Предметом етимології як розділу мовознавства є вивчення джерел і процесу формування словникового складу мови та реконструкція словникового складу мови дописемного періоду. У лексиці кожної мови є значний фонд слів, зв'язок форми яких зі значенням незрозумілий носіям мови, оскільки структура слова не підлягає поясненню на основі діючих у мові моделей утворення слів. Історичні зміни слів приховують первинну форму й значення слова, а знакова природа слова визначає складність реконструкції первинної мотивації, тобто зв'язку первинної форми і значення слова. Метою етимологічного аналізу слова є визначення того, коли, у якій мові, за якою словотвірною моделлю, на базі якого мовного матеріалу, у якій формі та з яким значенням виникло слово, а також які історичні зміни його первинної форми та значення зумовили форму та значення, відомі дослідникам. Реконструкція первинної форми, значення слова і є предметом етимологічного аналізу.

Етимологія виникла в античній Греції (Платон, діалог «Кратил»). Антиісторичність і довільність тлумачень зближують цей етап в історії

етимології з так званою «народною етимологією» – етимологізацією слів на підставі їх зовнішньої подібності. Наприклад, осмислення, аналогічне народній етимології, свідомо застосовується в тому чи іншому вигляді в мові поезії, де воно послуговує одним з виразних засобів. Принципи античної етимології зберігалися й у середні віки.

Наукова етимологія виникла одночасно з порівняльно-історичним мовознавством. Встановлення звукових відповідностей індоєвропейських мов і відповідності фонетичних законів, що лежать в основі порівняльно-історичного мовознавства, стало наслідком порівняння лексем цих мов і розробки гіпотези про їхнє споріднення, тобто наслідком етимологічних операцій. У свою чергу, фонетичні й інші закони й закономірності стали методологічним фундаментом для етимології.

Перший теоретичний виклад етимології як науки належать А. Ф. Потту (1833-1836). Важливими етапами історії етимології є визнання значимості діалектів й оволодіння методами лінгвістичної географії (Ж. Жильєрон); дослідження специфіки змін значень й аналіз лексики за семантичними полями (Й. Трир); увага до зв'язку семантики з реаліями (напрямок «Слова й речі», що висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу (Г. Шухардт та ін.); звертання до історичних змін, які пережили первинна форма і значення слова, тобто до історії слова (етимологія як біографія слова на противагу тлумаченню етимології як походження слова (Г. Шухардт, Ж. Жильєрон). Розвиток етимології в ХХ ст. відзначений застосуванням структурних принципів в етимологічних дослідженнях (аналіз лексики за групами – семантичними, кореневими, афіксальними, лексико-граматичними, врахування різних принципів організації систем – опозиції, асоціації й т.д. (Е. Бенвеніст, Р. Якобсон, В. В. Мартинов, О. С. Мельничук); прагненням до реконструкції вихідних слів (а не тільки коренів); увагою до нерегулярних мовних змін, особливо актуальним для етимології внаслідок індивідуальності історії кожного слова (В. Махек, Ш. Ондруш та ін. представники чехословацької етимологічної школи), розробкою проблем взаємозв'язку етимології й ін. галузей мовознавства, особливо порівняльної граматики, а також орієнтацією етимологічних досліджень на граматичні проблеми (Я. Малкієл, Ф. Славський); поглибленням соціологічного аспекту етимологічних досліджень, тобто зв'язку лексики з історією суспільства, його духовної й матеріальної культури (Е. Бенвеніст, О. М. Трубачов, В. Н. Сокир, В. В. Іванов, В. І. Абаєв). Друга половина ХХ ст. характеризується розширенням етимологічних досліджень, оволодінням новими методичними принципами й новими лексичними матеріалами, що виявилось у створенні численних етимологічних словників. Важливим етапом у розвитку етимології як науки стало укладання етимологічних словників слов'янських мов, орієнтованих на реконструкцію й етимологізацію праслов'янського лексичного фонду (Ф. Славський, О. М. Трубачов). Ці словники стали основою для виник-

нення лексикології й лексикографії праслов'янської мови. Наведемо декілька прикладів подання слів у таких словниках:

добрий, *добр*, *добра́*, *добро́*, укр. *до́брий*, др.-русск., ст.-слав. **добръ**, *ἀγαρός*, *χαλός* (Клоц., Супр.), болг. *до́бър*, сербохорв. *до́бар*, ж. *до́бра* чеш., словц. *dobrý*, польск. *dobry*, в.-луж., н.-луж. *dobry*. // Родственно лат. *faber* «ремесленник, художник», арм. *darbin* «кузнец» (из **dhabhro-*); см. Мейе, MSL 8, 165; 13, 215; BSL 27, 31; Хюбшман 438; Бернекер, 204; Траутман, BSW 43; далее, к *до́ба*, *до́блесть*. Наряду с **dhabh-* существует **dhab-* в д.-в.-н. *tapfar* нов.-в.-н. *tapfer* «храбрый, сильный, крепкий, плотный», др.-исл. *dapr* «косный, унылый»; см. *дебёлый*; иначе см. Педерсен, IF 5, 56; против см. Вальде-Гофм.1, 436 и сл.; Бещенбергер, GGA, 1898, стр. 554.

Добры́ня, др.-русск., м. и ж. имя собств.; см. Срезн. I, 683. От русск. – цслав. *добрыни ѡретѣ* и *добрый* [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986. – Т. 1. – С. 520-521].

гринджо́ли (вимовляється г) «прості сани; низькі й широкі сани; маленькі дитячі санки», *гринджоля́та* «маленькі санки», [*дранджо́ли*, *дранджоля́та*, *кринджо́ли* Пі] «тс.», см. *гринжола* (XVII ст.), *триніоли*, *гринчола* (XVIII ст.); - р. [*крынджо́лы*], п. [*grynżoły*, *gryndże*, *grenżoły*, *gręndzioty*, *hrendżały*] «низькі, прості сани для соломи» (з укр.); – очевидно, походить від рум. *gringioárá*, зменшувальної форми від *gríndă* «балка; жердина» [Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 596].

Етимологія характеризується комплексним характером методів дослідження. Сутність процедури етимологічного аналізу полягає в генетичному ототожненні розглянутого слова або його основи з іншим словом або його основою як з вихідним, утворюючим, а також ототожнення інших структурних елементів слова з історично відомими структурними елементами й реконструкція первинної форми та значення слова з первинною мотивацією; неодмінним етапом етимологічного аналізу є зняття нашарувань пізніших історичних змін. Основою етимологічної методики є порівняльно-історичний метод дослідження різних одиниць мови, що спирається на закони фонетичних змін, морфонологічні закономірності, закономірності морфологічних змін і т.д. Залежно від характеру історичних змін, пережитих словом, і його співвідношення з потенційними спорідненими лексемами в окремих випадках етимологічного аналізу домінуючого значення набуває аналіз різних структурних елементів або значення слова.

Необхідним робочим прийомом в етимології є реконструкція форми й значення, що історично передує засвідченим, тобто відновлення на основі засвідчених лексем їх вихідних, первинних форм і значень. Часовий інтервал між зафіксованим словом і реконструкцією може бути різним; різні й хронологічні характеристики реконструкцій для різних лексем, різних мов (багато слів – результат словотвору XX ст.). Наявність цього інтервалу робить результати етимологічного аналізу гіпотетичними навіть при найчіткішому дотриманні всіх вимог методики, але гіпотетичність, що зближує

етимологію з багатьма історичними дисциплінами, не зменшує пізнавальної значимості її досягнень.

Будь-яка мова контактує з іншими мовами, і в процесі контактів у її словник потрапляють запозичення (але бувають рідкісні винятки типу ісландської мови, носії якої, ізолюючись, свідомо перешкоджають проникненню іншомовних елементів для збереження своєї самобутності). З максимальною легкістю запозичується термінологія – позначення тих реалій, які раніше не були відомі, – але можливі запозичення й у будь-яких інших шарах лексики.

Припускати, що певне слово є запозиченням, можна в тому випадку, якщо воно має структуру, нехарактерну для споконвічних слів даної мови (або виявляє нерегулярні відповідності зі словами близькоспоріднених мов, що унеможлиблює реконструкцію праформи).

Етимологія тісно пов'язана з діалектологією: діалектні дані важливі для вирішення питання про походження багатьох слів літературної мови. Діалектна лексика зберігає багато давніх лексем, втрачених літературною мовою.

Етимологія має велике значення для розвитку історичної лексикології й для порівняльно-історичної граматики, для якої етимологія відіграє роль основи й джерела нових матеріалів, що підтверджують уже встановлені закономірності й виявляють невивчені явища історії мови. Оскільки етимології доступні хронологічні рівні, недосяжні для писемної історії, вона служить поряд з археологією важливим інструментом вивчення історії людського суспільства.

Найважливішою метою етимологічного дослідження є виявлення **етимона** (греч. *ετυμον*) (первісного значення й форми слова). До етимонів звичайно звертаються різні етимологічні словники й словники іноземних слів.

***

1. Дайте визначення етимології.
2. Що є предметом етимології?
3. Коли виникла етимологія як наука?
4. Які методи використовують при етимологічних дослідженнях?
5. Поясніть значення терміна *етимон*.
6. Назвіть етимологічні словники української та російської мов.

§ 13. Лексикографія

Лексикографія (від лат. *lexikos* “словник” + *grapho* “пишу”) – розділ мовознавства, що займається теоретичними проблемами укладання словників, збиранням, упорядкуванням та описом словникового матеріалу.

Як науково-прикладний розділ мовознавчої науки лексикографія тісно пов'язана з усіма іншими розділами, передусім – з лексикологією.

Залежно від лексичного матеріалу, способу його опрацювання й призначення розрізняють енциклопедичні словники і словники загальномовні (філологічні).

Енциклопедичні словники тлумачать не слова, а позначені словами поняття, дають відомості про історичних осіб, діячів науки, культури, пояснюють факти, явища з найрізноманітніших галузей життя – науки, мистецтва, виробництва, економіки, політики, релігії, права. В енциклопедичному словнику охоплено лише іменники. Статті супроводжуються ілюстраціями (малюнками, таблицями, діаграмами).

До енциклопедичних словників належать усі термінологічні словники – енциклопедії, біографічні словники. Такими, наприклад, є «Українська Радянська Енциклопедія» (УРЕ), «Большая Советская Энциклопедия» (БСЭ), «Шевченківський словник», «Словник іншомовних слів», «Українська літературна енциклопедія» та ін.

Завданням лінгвістичного словника є пояснення слова (його значення як лексичної одиниці, походження, написання, літературної вимови тощо).

Загальномовні (філологічні) словники можуть бути одномовні й двомовні (рідше багатомовні).

Фіксовані в словниках слова, що утворюють словникові статті, подаються з певними позначками (наголос), довідками (лексикологічного чи граматичного характеру), ілюстраціями.

За розташуванням слів словники поділяються на алфавітні й галузеві. Різновидом алфавітних словників є так звані зворотні (інверсійні) словники, у яких слова подаються в алфавітному порядку кінцевих літер слів. У гніздових словниках фіксуються гнізда споріднених слів за алфавітним порядком первинного слова й усіх похідних у кожній словниковій статті.

Оскільки слово як основний об'єкт опису можна розглядати в багатьох аспектах (семантичному, структурному, стилістичному та ін.), то відповідно до характеру опису загальномовні словники поділяються на різні типи й види.

У тлумачному словнику трактується значення слова. Такий словник відбиває словниковий склад мови на певному етапі її розвитку. Крім тлумачення значень, стисло подаються довідки правописного характеру, граматичні й стилістичні, наводяться типові поєднання цього слова з іншими фразеологічними зворотами.

Найкращим тлумачним словником сучасної української літературної мови є «Словник української мови» в 11 томах (1970-1980), сучасної російської мови – академічний «Словарь современного русского литературного языка» в 17 томах (1948-1965).

Перекладні словники бувають дво-, тримовними (і більше): «Українсько-російський словник» у 6-ти томах, «Російсько-український словник» у 3-х томах, «Українсько-англійський словник» та ін.

Орфографічні словники є довідниками з написання слів.

Орфоепічні словники подають відомості про вимову слів та наголошування їх.

Історичні словники містять слова і звороти з давніх писемних пам'яток з перекладом цих слів на сучасну мову.

Етимологічні словники дають характеристику найдавнішого звукового складу слова, тлумачать походження й зміну значень слів на основі порівняння зі словами спільного кореня інших споріднених мов.

Словники омонімів реєструють і пояснюють значення слів, однакових за звучанням (написанням), але різних за значенням.

Фразеологічні словники пояснюють значення фразеологізмів (одномовні), подають фразеологічні відповідники з мови перекладу (двомовні).

Словники мови письменників фіксують слова та звороти з художніх текстів у тих значеннях, в яких вони використані майстрами слова.

Перші словники мали синкретичний характер. Вони були одночасно свого роду енциклопедичними довідниками. Безпосередніми попередниками словників є глоси (пояснення значень окремих слів на полях і в текстах давніх рукописних книжок). Збірки глос були першими словниковими роботами. Початковий період східнослов'янської лексикографії датується XI ст. Найдавніший з давньоруських глосаріїв – словничок (у 174 слова), який дійшов до нашого часу, доданий до Кормчої книги 1282 року.

У XVI-XVII ст.ст. лексикографія продовжує розвиватися. Збільшується обсяг словників, виникає необхідність зручного для користування розподілу слів. Слова все частіше розташовуються в алфавітному порядку, звідки виникають нові назви словників – азбуковники. У створенні азбуковників брав участь письменник і публіцист XVI ст. Максим Грек. У 1596 році у Вільно вийшов перший друкований словник «Лексис, Сирѣчь РеченіѠ, Вѣкратъѣ събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діѠле(к)тъ истол(ъ)кованы», який містив 1061 слово. Його автор – філолог Лаврентій Зизаній-Тустановський. У 1627 році в Києві був надрукований «Лексіконъ славеноросскій и имень тлъкованіе» Памви Беринди, поета й філолога. Словник містив близько 7000 статей. Праця Беринди мала значний вплив на розвиток лексикографії. У XVII ст. і особливо у XVIII ст. поряд з поясненням давніх слов'янських слів лексикографи дають трактування іншомовних слів у сучасній мові. Водночас з'явилися численні перекладні словники давніх і нових мов. У XVIII ст. поширюються різні словники етимологічного характеру. У XIX ст. було створено кілька типів фундаментальних тлумачних словників, вийшли діалектні, історичні, етимологічні, синонімічні словники, словники жаргонних, професійних, іншомовних слів, велика кількість двомовних словників різних типів. З'явилися перші спеціальні праці з теорії лексикографії (О.Х.Востокова, І.І.Срезневського, Я.К.Грота та ін.). Великий резонанс мав «Толковый сло-

варь живого великорусского языка» В.І.Даля. У 1909 р. вийшов «Словник української мови» Б.Грінченка у 4-х томах.

У кінці ХІХ - на початку ХХ ст. велике значення мала лексикографічна діяльність О.О.Шахматова, який керував роботами з укладання словника-тезауруса.

Великий вплив у теоретичному й практичному відношенні на словникову роботу мав «Толковый словарь русского языка» під редакцією Д.М.Ушакова. У ХХ ст. вдосконалюються старі й створюються нові типи словників. Розвивається теорія й практика складання навчальних словників. Велику роль у вдосконаленні й розвитку теорії сучасної лексикографії відіграли праці Л.В.Щерби, В.В.Виноградова, С.І.Ожегова, С.Г.Бархударова, Ф.П.Філіна, О.М.Трубачова та ін. Окрім різного типу тлумачних, орфографічних, орфоепічних словників і двомовних перекладних, створюються словники, присвячені окремим лексико-семантичним парадигмам (словники синонімів, паронімів, антонімів, власних імен тощо), словники фразеологічні, етимологічні, історичні, діалектні. Виходять друком нові типи словників: частотні, зворотні, морфемні, словотворчі, граматичні (словоформ), словники співвідношення, труднощів, нових слів і висловів.

***

1. Що таке лексикографія?
2. Які словники називають енциклопедичними, а які лінгвістичними?
3. Які види лінгвістичних словників ви знаєте? Охарактеризуйте їх, наведіть приклади. З якими з цих словників ви працювали?

Література

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М., 1990.
2. Откупщиков Ю.В. К истокам слова: Рассказы о науке этимологии. – М., 1986.
3. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1976.
4. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. – К., 1973.
7. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.
8. Цыганенко Г.П. Русский язык. Морфемика. Словообразование. Этимология. – Донецк, 1999.
9. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – М., 1972.
10. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М., 1973.
11. <http://www.krugosvet.ru/articles/92/1009202/1009202a1.htm>

Філологічні словники

1. Етимологічний словник української мови. – К., 1982 – 2003. – Т. 1 – 4.
2. Словник української мови. – К., 1971 – 1980. – Т. 1 – 11.
3. Словарь русского языка. – М., 1985 – 1988. – Т. 1 – 4.
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1986 – 1987. – Т. 1 – 4.
5. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1975.

Зміст

§ 1. Лексикологія як розділ мовознавства.....	3
§ 2. Слово як основна одиниця мови.....	3
§ 3. Лексика як система.....	5
§ 4. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень.....	6
§ 5. Полісемія.....	8
§ 6. Омоніми.....	9
§ 7. Пароніми.....	11
§ 8. Синоніми.....	11
§ 9. Антоніми.....	12
§ 10. Лексика з точки зору сфери її вживання.....	13
§ 11. Фразеологія.....	14
§ 12. Етимологія.....	18
§ 13. Лексикографія.....	21
Література.....	25

**Володимир Андрійович Глущенко
Юлія Владленівна Ледняк
Вадим Миколайович Овчаренко
Ірина Миколаївна Рябініна**

Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія

Навчальний посібник

У навчальному посібнику розглядаються загальні питання лексикології, фразеології та лексикографії, що вивчаються в курсах «Загальне мовознавство» та «Вступ до мовознавства» на філологічних факультетах. Книга може бути використана не тільки студентами, а й учителями-мовниками, а також усіма, хто цікавиться проблемами лексикології, фразеології й лексикографії.

За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.А. Глущенко.

Відповідальний за випуск: кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури СДПУ І.М. Казаков.

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор В.М.Калінкін (Донецький державний медичний університет ім. М.Горького); кандидат філологічних наук, доцент Л.В.Сегін (Слов'янський державний педагогічний університет).

ПП «Канцлер»,
84116, м. Слов'янськ, вул. Руська, 56

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 610, видане Держкомітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України 21.09.2001 р.

Видавничий центр «Маторін»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції ДЦ №74, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від

10.02.2004 р.

Підписано до друку 19.03.07. Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 1,75.
Зам. № 327. Тираж 400 прим.

84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел./факс (06262) 3-20-99; тел. (0626) 66-53-56